

BİR BALKAN MUHACİRİ: FİLİBELİ AHMED HİLMİ VE "HİKMET" GAZETESİNDE BALKANLAR ¹

Filibeli Ahmed Hilmi and Balkans in the Newspaper of "Hikmet"

Ahmet KOÇAK*

Özet: Osmanlı'nın devlet yönetiminde ve kültür hayatında Rumeli/Balkan kökenli çok sayıda önemli isim yer alır. Nitekim bu coğrafyada sadrazamlar çıkarmasıyla öne çıkmış Travnik (Bosna) gibi şehirler vardır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan büyük trajik hadiselerden birisi, 93 Harbi (1877) olarak da bilinen Osmanlı-Rus savaşıdır. Bu savaşta binlerce insan Balkanlardan, İstanbul'a, Anadolu'ya göç etmiş, mevsim şartlarının da etkisiyle binlercesi hayatını kaybetmiştir. Bu dönemde Filibe'den İstanbul'a göç etmek zorunda kalan isimlerden birisi de Türk kültür ve edebiyatının önemli isimlerinden Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'dir. Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde bulunan, bir ara Fizan'a sürgüne de gönderilen Filibeli, II. Meşrutiyet'ten sonra (1908) döndüğü İstanbul'da, vefatına kadar (1914) geçen kısa zamanda, bazısı tefrika halinde, kırka yakın kitap kaleme almış ve ondan fazla dergi ve gazete neşretmiş önemli bir isimdir.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin 1910 - 1912 yılları arasında yetmiş yedi sayı olarak neşrettiği haftalık Hikmet gazetesi, "Sırât-ı Müstakîm" (Sebilü'r-Reşâd) ile beraber bütün Osmanlı coğrafyasını kucaklayan önemli yayın organlarından birisidir. Hikmet gazetesi sayfalarında, edebiyattan tarihe, felsefeden siyâsete kadar birçok konuya yer vermiştir. Bunun yanında, İslâm dünyasının yaşamakta olduğu olaylarla ilgili, Orta Asya, Afrika, Balkan ve diğer coğrafyalardaki müslümanlar hakkında okuyucularına bilgi aktarmayı da ihmal etmemiştir.

Bu makalede, bugün Türkiye sınırları dışında kalan, doğduğu şehrin adıyla anılan Filibeli Ahmed Hilmi Efendi ve onun II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'da neşrettiği Hikmet gazetesinde yayımlanan Balkanlarla ilgili yazılarının değerlendirmesi yapılacaktır

Anahtar kelimeler: Filibeli Ahmed Hilmi, Balkanlar/Rumeli, Hikmet, dergi, gazete

---

1 Bu çalışma 22-24 Eylül 2012 tarihinde Süleyman Şah Üniversitesi Balkan Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen I. Uluslararası Balkan Kongresinde sunulan bildiri metninin yeniden düzenlenmiş şeklidir.

* Örg. Gör. Dr. Ahmet KOÇAK, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, akocak@medeniyet.edu.tr

Abstract: *In the Ottoman administrative and cultural life, there were many important names who were originally from the Balkans. Some cities of this region, like Travnik (a city 90 km west of Sarajevo), become famous by raising grand viziers. During one of the greatest tragedies of 19th century Ottoman history, i.e. Ottoman – Russian war which is also known as the War of 93 (1877), thousands of people migrated from Balkans to Istanbul and Anatolia. Because of severe weather conditions, many died during these migrations. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi was among those who were forced to migrate to Istanbul at that time. He is an important figure in Turkish literature and culture. Filibeli Ahmed Hilmi, who had been various parts of Ottoman land and who had been exiled to Fizan for a sometime, was a prolific figure who wrote about forty books and published more than ten journals and newspapers in a very short time from the time he came to Istanbul after the declaration of second constitution in 1908 (II. Meşrutiyet) till his death in 1914.*

Filibeli's weekly newspaper "Hikmet," which was published between 1910 and 1912 in seventy seven issues, was one of the important publications embracing the entire Ottoman land like "Sırât-ı Müstakîm" (Sebilü'r-Reşâd). Many subjects from literature to history and from philosophy to politics appeared in the pages of "Hikmet." Besides these, he addressed the incidents taking place in the Muslim world and did not neglect to give information about Muslims living in Middle Asia, Africa, Balkans and in other corners of the Muslim land.

Filibeli Ahmed Hilmi Efendi, who became known by the name of the city where he was born, and his writings published in Hikmet in Istanbul after the declaration of second constitution (II. Meşrutiyet) will be analyzed in this article.

Key words: *Filibeli Ahmed Hilmi, Balkans/Rumelia, Hikmet, journal, newspaper.*

Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hayatı

Bugün Bulgaristan sınırları içinde yer alan Sofya'dan sonra ikinci büyük şehri olan Filibe, Edirne'nin hemen fethinden sonra 1360'lı yıllarda Osmanlı tarafından fethedilmiş, Balkan Savaşlarına kadar beş asırdan fazla da Müslüman hakimiyetinde kalmıştır. Tarih içinde Rumeli Beylerbeyliğinin merkezi görevini de üstlenen şehirde, bu gün ayakta kalanların sınırlı da olsa, Osmanlı tarafından inşa edilmiş eserler vardır. Kadı Abdülatif Efendi, *Hümâyunnâme*'nin Türkçe versiyonunu yazan Alaeddin Ali Çelebi, Şehabeddin Paşa Camii imamı Bezmi'nin oğlu şair Revnak, diğer şairlerden Cefâyi, Nâlişi ve tezkire sahibi Latîfi'nin hocası Sâkî gibi önemli isimler bu bölgeden yetişenlerden bazılarıdır. (Kiel, 1996: 79)

Son yüz elli yıllık fikir tarihimiz içinde Balkan/Rumeli kökenli büyük düşünce adamları yetişmiştir. Osmanlı devletinin çöküntüye uğradığı, vatan topraklarının her geçen gün küçülmeye başladığı bir dönemde, bu durumdan kurtulmak için çıkış reçeteleri sunan, toplumu aydınlatmaya ve yol göstermeye,

günlük ve haftalık olmak üzere ondan fazla çıkardığı gazetelerle devam eden, o günlerde ortaya koyduğu düşünce ve tezlerinin üzerinden bir asra yakın bir zaman geçmesine rağmen düşüncelerindeki tutarlılık ve sağlamlık bakımından bugün de geçerliliğini koruyan büyük düşünce adamlarından biri de şüphesiz balkan topraklarının yiğit ve güçlü sesi Filibe Ahmed Hilmi'dir.

Ahmed Hilmi, Hicri 1279 [1862/1863] yılının ortalarında bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Filibe'de (Plovdiv) doğmuştur. (Ekici, 1997: 21-52) Babası Şehbender (Konsolos) Süleyman Bey, annesi, Şevkiye Hanım'dır. "Şehbenderzâde" ve "Filibeli" lakapları, babasının mesleğini ve doğduğu yeri göstermektedir. Ailenin en büyük çocuğu olan Ahmed Hilmi, ilk tahsilini Filibe müftüsünden almıştır. Daha sonra Bulgaristan'da Rüştîye mektebini bitirdiği de belirtilir. (Ekici, 1997; 23) 93 Harbi'nden sonra Rumeli Muhacereti sırasında gerçekleşen göçler kervanına Filibeli Ahmed Hilmi'nin babası Süleyman Efendi de katılır, önce Edirne'ye sonra da İstanbul'a gelirler. İstanbul'daki eğitimiyle ilgili çeşitli görüşler vardır. Bir kısmı bilgilere göre Galatasaray Sultanisi'nden mezun olduğu yönündedir. (Uludağ, 1996: 37) Diğer bir görüş ise, kendi kendisini yetiştirmiş olduğudur. (Ekici, 1997: 31)

İlk memuriyetine İstanbul'da Posta idaresinde başlayan Ahmed Hilmi, daha sonra âilesiyle birlikte İzmir'e gitmiştir. Ahmed Hilmi, İzmir'de, iki yılı müdürlük olmak üzere, dört yıldan fazla Posta idaresinde çalışmıştır. Daha sonra Beyrut Vilâyeti Telgraf ve Posta Merkezi Posta Müdürlüğü'ne geçmiştir. (Tansel, 1981: 151) Beyrut'ta bulunduğu dönemde Jön Türklerle yakın temasa geçmiş ve daha sonra Mısır'a kaçmıştır. Ahmed Hilmi, Mısır'da iken Jön Türklerle beraber olmuş ve burada *Çaylak* isminde bir gazete çıkarmıştır. (Uçman, 2010: 424)

1901 yılında İstanbul'a gelen Ahmed Hilmi, bir süre sonra kesin olarak bilinmemekle beraber siyâsî olduğu tahmin edilen bir sebepten dolayı Fîzan'a sürülmüştür. II. Meşrutiyet'in ilânına kadar Trablusgarb'ta kalan Ahmed Hilmi, sürgün hayatının da etkisiyle tasavvufa merak sarmış, Kâdiriyye tarikatının kollarından olan Abdullah Selam Esmer el-Arûsî Hazretlerine dayanan Arûsiyye tarikatına intisap etmiştir. Fîzan'da iken resmi bir görevi olduğu yönünde bilgiler de vardır. (Ekici, 1997: 42)

II. Meşrutiyet'in ilânından (1908) sonra tekrar İstanbul'a dönen Ahmed Hilmi ilk olarak haftalık "İttihâd-ı İslâm" gazetesini çıkartmıştır. Daha sonra yine haftalık olan "Çoşkun Kalendar"i neşreder. Bu gazetenin de kapanmasıyla Necat, Tonguç gazetelerinde başmuharrir olarak yazılar yazar. Daha sonra *Sirât-ı Müstakîm*, *İkdam*, *Tasvîr-i Efkâr*, *Şehbâl*, *Sancağ* ve *Necât* gazetelerinde siyâsî ve felsefî yazılar kaleme alır. Tekrar *Münâkaşa*, *Kanad*, *Nimet* ile, günlük ve haftalık olmak üzere *Hikmet*

gazetelerini çıkartır. *Hikmet* Matbaa-yı İslâmiyesini kurar ve kendi gazete ve eserlerini burada basmaya başlar. 1911 yılında günlük *Hikmet* gazetesinde İttihad ve Terakki'yi tenkit eden yazıları yüzünden, matbaası ve gazeteleri kapatılır. Önce Kastamonu'ya, oradan da talebi üzerine Bursa'ya sürgün edilir. Bu sürgün hayatının (Ekim 1911-Mart 1912) beş aylık bir süreyi kapsadığı tahmin edilmektedir. On aylık bir aradan sonra haftalık *Hikmet* gazetesini neşre başlayan Ahmed Hilmi, Dârülfünun'da Felsefe müderrisliğinde de bulunmuştur. Arapça, Farsça ve Fransızca'yı çok iyi derecede bilen Ahmed Hilmi, hiç evlenmemiştir. 16 Ekim 1914 Cuma günü Hakk'ın rahmetine kavuşan Filibeli'nin vefat sebebi kesin olarak bilinmemektedir. (Kara, 1991: 130-131) Ancak, bakır zehirlenmesinden veya siyonizm ve masonluk meselesini ilk ele alanlar arasında olduğu için masonlar tarafından zehirlendiği şeklinde düşünceler de vardır. (Filibeli, 1982: XXVII)

Kısaca hayat hikayesini tanıttığımız bu büyük fikir adamının önemli yanı, İkinci meşrutiyetin ilanıyla İstanbul'a döndükten sonra vefatına kadar geçen altı yıllık sürede, döneminin zor ve sıkıntılı şartlarını da göz önüne alırsak -çıkarıldığı günlük ve haftalık ona yakın gazetenin yanında kırka yakın eser yazmasıdır. Özellikle tasavvufi bir temel üzerine inşa edilen *A'mâk-ı Hayal* yaygın olarak bilinen ve tanınan eserlerin başında gelir. (Gündüz, 1993: 700-701)

Eserleri:

Ahmed Hilmi Bey'in kısa neşir hayatında ortaya koyduğu eser sayısı oldukça fazladır. Bursalı Tahir Bey, kırk bir eser ismi vermektedir. (Bursalı, 1333: 156-157) Bir kısmı kitap halinde, bir kısmı gazetelerde tefrika halinde kalan yazarın eserlerinin bir kısmının da isimleri belirtildiği halde bulunamamıştır. (Uludağ, 1996, 42-46)

Kitap Halinde Yayınlanan Eserleri

Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahud Huzur-ı Fende Mesâlik-i Küfür, İstanbul 1327'de 238 s. *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?* (Sad. Necip Taylan - Eyüp Onart), İstanbul 1978, ikinci baskı 1979.

Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi Nebîmizi Bilelim. Hikmet Matbaası'nda 1331'de basılmış, 32 s. Şeyh Mihridîn Arûsi mahlasıyla yayımlanmıştır (Sad. İsmail Hakkı Hocaoğlu, İstanbul 1980)

Senûsiler ve Onuçüncü Asrın Büyük Mütefekkir-i İslâmîsi Seyyid Muhammed es-Senûsi, İstanbul 1325, 124 s. (*Senûsiler ve Sultan Abdülhamid (Asr-ı Hamidîde Âlem-i İslâm ve Senûsiler)*), (Sad. İsmail Cömert), İstanbul 1992, 110 s.

Üss-i İslâm, 1332, 82 s. Daha sonra, *İslâm İnancının Temel İlkeleri* (Sad. Ahmet Özalp), İstanbul 1987 ve *İslâm'ın Esası* (Sad. A.Bülent Baloğlu – Halife Keskin), Ankara 1997.

Tarih-i İslâm. II cilt 1326 ve 1327 yıllarında yayımlanan eser daha sonra dört defa bugünkü basılmıştır. *İslâm Tarihi* (Sad. Ziya Nur), 1. baskı, 1974, 2. baskı, İstanbul 1982, XXXVIII+844 s.

Muhalefetin İflâsı, Kostantiniye 1331, 76 s. *Muhalefetin İflâsı* (Sad. Ahmet Eryüksel) İstanbul 1991'de yeni harflerle yayımlanmıştır.

İki Gavs-i Enâm: Abdülkâdir ve Abdüsselâm, İstanbul 1331, 64 s. Mihridîn Arûsi mahlasıyla yayımlanmıştır.

Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyûn Meslek-i Dalâleti, İstanbul 1332, 159 s. (Celal Nuri'nin *Tarih-i İstikbâl* isimli üç çiltlik eserinin birinci cildi olan *Mesâil-i Fikriyye*'nin tenkidi olarak kaleme alınmıştır. *İlim Karşısında Maddecilik* (Sad. Sadık Albayrak), 1001 Temel Eser No: 71 İstanbul 1974.

Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa: Müslümanlara Rehber-i Siyâset, Kostantiniye 1327, 96 s. *Müslümanlar Uyanın!* (İstanbul 1966)

A'mâk-ı Hayâl, İstanbul 1326 yılında 80 sayfa olarak basılmıştır. İkinci baskısı 1341 (1926) yılında 174 s. olarak tekrar yapılmıştır. Ahmed Hilmi'nin şimdye kadar en çok baskısı yapılan eseridir.

Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Dârülfünûn Efendilerine Tahrîrî Bir Konferans, Kostantiniye 1329, 48 s. *Tahrîrî Konferans (Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?)*, (Sad. M.Şevket Eyi), İstanbul 1963.

Öksüz Turgut, Kostantiniye 1326. Daha sonra, *Yiğit Osmanlı Akıncısı Öksüz Turgut*, (Sad. Ubeydullah Küçük), İstanbul 1977.

Akvâm-ı Cihân, İstanbul 1329. Eser iki ayrı cüzden oluşmaktadır. (I. cüz, 1-104 s.; II. Cüz 105-147 s. Birinci cüzü, "Asya Akvamı", ikinci cüzü ise, "Afrika Akvamı" ile ilgilidir. Bu eser de *Hikmet* gazetesi tarafından okuyucularına ek olarak verilmiştir. (*Hikmet*, Nr. 52-53)

Filibeli Ahmed Hilmi'nin kendi adının yanında Şeyh Mihridîn Arûsi, Özdemir, Kalender Gedâ gibi mahlaslarla yayımladığı eserleri de vardır.

Müslümanlar Dinleyiniz. Şeyh Mihridîn Arûsi adıyla, İstanbul 1326'da basılmış, 16 s.

Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor, İstanbul 1329, 37 s. Özdemir mahlasıyla yayımlanmıştır.

İlm-i Ahvâli'r-Ruh, Felsefeden 1. Kitap, 1326 yılında Dârülfünun'da okutulmuştur ifadesi vardır. Kostantiniye 1327, 176 s. Bu eser de *Hikmet* okuyucularına formalar şeklinde verilmiştir.

Türk Armağanı, Kostantiniye 1330, 15 s. Özdemir mahlasıyla yayımlanmıştır.

İstibdâdın Vahşetleri yahut Bir Fedâkârın Ölümü, İstanbul 1326, 68 s.

Vay Kız Bekçiyi Seviyor! İstanbul 1326, 32 s. Kalender Gedâ mahlasıyla yayımlanmıştır.

Tefrika Hâlinde Yayımlanan Eserleri

Aşk-ı Bâlâ. *Hikmet* gazetesinde tefrika edilen tasavvufî bir oyundur. (Koçak, 2005: 157-180)

Bektâşiler ve Heyet-i İctimaiye-i Osmaniyeye. *Hikmet*'te tefrika edilmiştir. (Koçak, 2005: 115-124)

Tasavvuf-ı İslâmî ve Fünûn-ı Cedîde ve Felsefe. *Hikmet* gazetesinde tefrika edilen eser yarım kalmıştır. (Koçak, 2005: 181-316)

Terâcim-i Ahvâl: Sahâif-i İslâmiye'den Âsâr ve Ahvâl-i Meşâhir: Yunus, *Hikmet* gazetesinde tefrika edilmiştir. (Koçak, 2005: 91-113)

Baş Belası Üç Jöntürk yahut Feylesof İbiş. Haftalık *Çoşkun Kalender*'de neşredilen eserlerindedir.

İlmî ve Edebî Hüviyeti, Düşünce Dünyası:

1901 - 1908 yılları arasında Fîzan'da sürgün hayatı yaşayan Ahmed Hilmi, orada sıkıntılı bir dönem geçirmiştir. O dönemde Fîzan, genellikle İstanbul'da yönetime karşı çıkanların gönderildiği bir yerdir. Bu bölge Avrupalı sömürgecilerin, özellikle İtalyan ve Fransızların işgali altındadır. Fîzan halkı da büyük ekonomik sıkıntı altındadır. Yöre halkı gibi o da birçok zorlukla karşılaşmıştır ki, bunların başında giyim-kuşam, geçim gibi günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. O bu durumu:

Aç kalmaya mahkûm imiş doğrular

Bu dünyanın sahibi imiş oğrular (*Hikmet*, Nr. 68: 6-7)

mısralarıyla dile getirir. Ancak böyle bir ortamda diğer sürgünler gibi Ahmed Hilmi de yöre halkının başta eğitim ve sağlık olmak üzere birçok ihtiyaçlarına büyük katkılar sağlamıştır. (Uludağ, 1994:233-245) Filibeli, bu yıllara ait hâtıralarının bir kısmını "Elvâh-ı Hayat" ismiyle *Hikmet*'te neşretmiştir. (Koçak, 2005: 339-364)

Müellifimizin burada geçirdiği sürede kendisini yetiştirme imkânı bulduğu ve okumaya daha çok zaman ayırdığı, İstanbul'a döndükten sonra ardı ardına neşrettiği süreli yayınlar ve eserlerden anlaşılmaktadır. Yukarda da işaret edildiği gibi, orada tasavvufla da ilgilenmiş Arûsi tarikatine intisap etmiştir. Daha sonra konuyla ilgili "*İki Gavs-ı Enâm*", "*Abdülhamid ve Senûsiler*" isimli eserleri ile *Hikmet* gazetesinde tefrika edilen "*Tasavvuf-ı İsmâî*" yi kaleme almıştır.

Ahmed Hilmi, Türk-İslâm kültürüne olan vukufunun yanında, Batı felsefesi ve düşüncesi konusunda da derin bilgiye sahiptir. Dârülfünûn'da felsefe müderrisliğinin yanında "*Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*", "*Allah'ı İnkâr Mümkin müdür?*", "*Dârülfünûn Efendilerine Tahrîrî Konferans*" gibi eserleri kaleme almıştır. Bunların yanında Batılı kurumların Osmanlı modernleşmesine nasıl aktarılacağı, Osmanlı – İslâm kültürüyle nasıl uzlaştırılacağı noktasında çözümler ileri sürmüştür. (Kara, 1999: 130-131) *Hikmet* gazetesinde makâleler yazmıştır.

Bu özelliklerinin yanında Filibeli Ahmed Hilmi, edebî sahada *A'mâk-ı Hayâl*, *Öksüz Turgut* ile *Hikmet*'te tefrika edilen *İblis İzzeddin Behmen* gibi romanlar kaleme almıştır. Yine, *İstibdâdın Vahşetleri yahut Bir Fedakârın Ölümü*, *Vay Kız Bekçiyi Seviyor* ve *Hikmet*'te tefrika edilen *Aşk-ı Bâlâ* gibi tiyatro eserleri hazırlamıştır

Filibeli, sadece nesir alanında değil, yazdığı şiirlerle nazım sahasında da kalem oynatmaktan geri kalmadığını göstermiştir. *Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor*, *Türk Armağanı* gibi şiir kitaplarının yanında, *Hikmet* gazetesinde Özdemir mahlasıyla neşrettiği, millî ve hamâsî konuları işleyen, hece vezniyle yazdığı şiirleri de önemlidir. (Tansel, 1991: 149-171; Koçak, 2000: 278-298)

Filibeli'nin fikir ya da düşünce dünyasını yazdığı eserler ve makalelerden hareketle, genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, bazı düşüncelerin kökleri daha öncelere dayansa da II. Meşrutiyet sonrası iyice şekillenen İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık gibi fikir akımları içerisinde onu Batıcı aydınlara karşı mücadele eden, İslamcı bir anlayışı benimsediği görülür. Batılılaşma hareketleri ve bunlara yaklaşım tarzları, Batı'dan gelen materyalist akımlara cevaplar, Müslümanlar arasında birliğin sağlanması onun temel düşünceleri arasındadır. (Özervarlı, 2010: 425) Batı medeniyetinin olumlu taraflarının alınmasından yana olan Filibeli, taassup adına körü körüne Batı'ya karşı çıkanları da doğru bulmaz. Ona göre yapılması gereken dinî

duygularla ilmî prensipleri birlikte düşünmek ve buradan bir sonuca ulaşmaktır. (Filibeli, 1333: 662-663)

Filibeli, dönemindeki birçok Osmanlı aydını gibi saltanata karşı meşrutiyeti savunmuş, bunun sonucu olarak birçok cezalara çarptırılmış, büyük sıkıntılar yaşamış bir isimdir. Osmanlı devletinin kurtuluşunun ancak “İttihad-ı İslâm”la olacağına inanmış ve bu isimle dergi çıkarmış, *Hikmet* gazetesinin klişesine de Müslümanların bir ve beraber olmasını emreden ayeti yerleştirmiştir. Onun böyle düşünmeye iten sebeplerin başında Osmanlı içinde yayılan milliyetçilik akımıyla, özellikle farklı farklı milletlerden oluşan Balkanların elden çıkması endişesidir. Çünkü Müslümanlar kendi aralarında bu düşüncelerle münakaşaya giriştikleri zamanda zayıf düşeceklerdir. Netice Afrika’da olduğu gibi Avrupa ülkelerinin esaretine mahkum olacaklardır. (Filibeli, 1327: 25-26)

İstanbul’a döndükten sonra bir süre değişik gazetelerde yazan ve daha sonra, *Hikmet* gazetesini çıkarmaya başlayan Ahmed Hilmi, ilk sayıda “Birkaç Söz” başlığı altında gazeteyi neşretmekteki amacını açıklar:

“İntibâh-ı İslâmî’nin artık rûnûma olduğu inkâr edilemeyecek hakikatlerdendir. Bir adamın hastalığını fehm ve i’tiraf etmesi, kendisini tedavi çarelerini taharrîye sevk eder. İşte bu bir intibâhtır. Âlem-i İslâm, bugün ma’lûl ve marîz olduğunu hissetmekte ve îade-yi sıhhat ve selâmeti ilaçlarını aramaktadır. Bu hiss-i cüst ü cû ve taharrî mütefekkirin-i İslâmîyeyi bir çok mesâil-i mühimmenin tahliline ve ezcümle iki meslekteki gavâmiz ve hafâyânın izhârına sevk etmektedir. Her mütefekkir-i İslâmî evvel emirde şöyle bir sual karşısında bulunuyor: İslâm kâfil-i saâdet ve selamet-i beşer midir? Mütefekkir, bu sualinin cevabını hâl-i hazırda alamaz. Çünkü hâl-i hazırda alacağı cevap esas-ı İslâm’a değil, akvâm-ı İslâmîyenin bugünkü maneviyatına râ’cî kalır. Bu suale haklı bir cevap almak için tarihe müracaat ediyor. Tarih, İslâm’ın zulüm ve istibdâdi, cehl ü şirki redâet ve mesâviyi imha ettiğini gösteriyordu”.

“Lâkin bu safahât-ı mübecceleyi müteâkîb bir takım safahatı müzlime dahi nazar-ı intibahına çarpıyor. Daha sonra tevakkuf ve inhitat devreleri görünüyor. Bînâberin müfekkire-i müdekkikde niçin inhitat ettik? suâli tekevün ediyor

“Esbâb-ı inhitatımızı tamamıyla anlar ve bu esbabı def’ edebilirsek hakkıyla intibah etmiş oluruz. Cerîdemizin sebep-i te’sisi bu esbabı arayıp bulmak ve enzâr-ı müslimîne koymaktır. İşte görülüyor ki muazzam ve mukaddes bir maksat ve emel besliyoruz. Bu emel ve maksat İslâm’ın malı olduğu için mazhar-ı teveccüh ve muâvenet olacağını ümid ediyoruz. Ve ümid ediyoruz ki mütefekkirin-i İslâmîye cerîdemiz sahifelerini mütâlaat-ı kıymetdarlarıyla tezyin ederler”.(*Hikmet*, nr. 1, s.1.)

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere geri kalışımızın ana sebeplerini tespit ederek, bunların tedavisine çalışan bir Osmanlı aydınıdır. Filibeli, yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere geri kalışımızın, inhitatımızın ana sebeplerini tespit ederek, bunların tedavisine çalışan bir Osmanlı aydınıdır. *Hikmet* gazetesinin temel amacı da zaten "intibâh-ı İslâm"a katkıda bulunmaktır. Ahmed Hilmi hakkında yapılan değerlendirmelerde, *Hikmet* gazetesinin neşir hayatına başladığı dönemde Osmanlı ve İslâm dünyasında "İttihâd-ı İslâm" cereyanının yaygın olduğu, dolayısıyla "müellifin neşrettiği *Hikmet* gazetesinin de bu idealin propagandasını yapmakta" olduğu şeklindedir. (Filibeli, 1982: XXI)

Hikmet Gazetesinin Şekil ve Muhteva Özellikleri:

Filibeli Ahmed Hilmi'nin haftalık olarak neşrettiği *Hikmet* gazetesi, 8 Nisan 1326 / 11 Rabîulâhîr 1328 / [21 Nisan 1910] ile 16 Şevval 1330 / 15 Eylül 1328 [28 Eylül 1912] tarihleri arasında toplam 77 sayı çıkmıştır. *Hikmet* ibaresinin, hemen altında i'tisam âyetinden alınmış "Va'tesimû velâ teferrakû" (Âl-i İmran: 3/103) devamında "İttihat Hayattır, Tefrika Memattır" cümlesi yer alır. *Hikmet* gazetesi nr. 29'a kadar değişik matbaalarda basılmış, bu sayıdan itibaren Ahmed Hilmi, "*Hikmet* Matbaası"nı (3 Kasım 1910) kurarak, gazetesini de kendisi basmıştır. Nitekim, matbaanın kuruluşu gazetede duyurulduğu gibi, "itinayla eserlerin basıldığı" da belirtilmiştir. *Hikmet*, belli bir düzen içinde, sekizer sayfa olarak neşredilmiştir. Ancak 25 ve 35. sayılar "Bayram" dolayısıyla dörder, kırk beşinci sayının ise on sayfa olarak çıktığı görülmektedir.

Gazetede yazılar, sayfa üç sütuna ayrılarak neşredilmiştir. "İblis İzzeddin Behmen", "Tasavvuf-ı İslâmî" gibi tefrikalar için ise, sayfaların yarısından biraz daha az kısmı olmak üzere , alt kısımda neşredilmiştir.

Hikmet gazetesinin dört adet "Nüsha-i Fevkalâde" ile on üç tane de "ek nüsha" yayımlanmıştır. Bunlardan ilki, "Girit İçin Neşredilen Nüsha-i Fevkalâde", dördüncüsü ise, "Hâsîlât-ı Safiyesi Almatu Felâketzedegânına Mahsus" dur. Diğer ikisinin üzerinde niçin neşredildiği ile ilgili bir bilgi bulunmamakta, ancak konularından birinin "Kurban Paralarının Donanmaya Verilmesi" yönündeki tartışmalara olumlu yönde görüş belirtmek için, diğerinin de, İslâm dinine yönelik eleştirilerde ve iftiralarda bulunan "Bovakey'e Cevap Vermek" maksadıyla neşredildiği anlaşılmaktadır. Bu dört nüsha-i fevkalâdenin ikisi "Pazartesi" günü neşredilmiştir ve dörder sayfadır.

Hikmet gazetesinin kısa zamanda büyük bir rağbet kazandığı, gazetede çıkan "cerîdemizin ilk nüshaları bitmiş olmakla bu defa ikinci defa olarak tab'larına lüzum

hissediyoruz. Günden güne çoğalmakta olan kârilerimiz, gazetemizi ilk nüshasından itibaren mütalaa etmek arzu ediyorlar. İşte bu defa da dördüncü nüshasını ikinci kere tab' ediyoruz" (*Hikmet*, Nr.4: s.1) gibi ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu mükerrer baskılar daha çok başlardaki ilk dokuz sayıdadır.

Gazetede bunlardan başka, halkın kolay ve zevkle okuyacağı eserlerden seçilmiş metinlerin forma şeklinde verildiğini görüyoruz. Şehbenderzâde'nin kaleme aldığı, *A'mak-ı Hayal*, *Öksüz Turgut* isimli romanlar da aynı şekilde abonelere verilen eserlerdendir. (*Hikmet*, Nr. 10, 18)

Hikmet gazetesi, 74. sayısında padişaha hitaben yazılan "Açık Arzuhal" başlıklı mektup dolayısıyla [21 Eylül 1911] yılında kapanmıştır. Filibeli Ahmed Hilmi, önce Kastamonu'ya, oradan da Bursa'ya sürgüne gönderilmiştir. Daha sonra çıkan af neticesinde İstanbul'a dönen Ahmed Hilmi, bir süre Refi Cevat'ın başmuharriri bulunduğu, daha sonra da kendisine geçen *Teşrih* gazetesinde yazılar yazmıştır. 22 Eylül 1912 yılında *Hikmet* gazetesini tekrar çıkarmışsa da fazla uzun ömürlü olamayarak 77. sayıyla beraber [28 Eylül 1912] kapanmıştır. *Hikmet* gazetesinin tam koleksiyonu Hakkı Tarık Us, Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda, bir kısmı da Âtîf Efendi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. (Duman, 1986: 154-155)

Hikmet, kısa sürede toplumun her kesimi tarafından ilgi ile okunur ve abone sayısı üç binlere ulaşır. Halkın yanında, aydın kesimden, medrese ve Dârüşşafaka talebelerinden de yoğun ilginin olduğu, yayınlanan mektuplardan anlaşılmaktadır. Fatih Çarşamba'dan yazan Ahmed Hamdi Aksekili, "Hakgûyâne Sözler" başlığı altında:

"Efendim!

"Muhterem [*Hikmet*] Mecelle-i İslâmiyesini bidâyet-i intişârından beri takip ettiğimiz cihetle gâye-i a'mal ve meslek-i mukaddesini bildiğimiz için âşık-ı *Hikmet* olarak her Perşembe günleri gazetecilerden sudûr edecek olan sadâ-yı *Hikmete* kemâl-i iştiyakla intizar ediyoruz." şeklinde devam eden mektupta gazetenin büyük hizmetleri övgüyle ifade edilir. (*Hikmet*, nr. 32, s.4) Bunun yanında *Hikmet*'in sadece hilafet merkezinde değil, geniş bir coğrafyada takip edildiği, gazetenin neşriyatıyla ilgili Selanik'ten Bosnalı bir talebenin tarafından gönderilen mektuptan da anlaşılmaktadır. (*Hikmet*, nr. 18, s.8.)

İçte ve dışta birçok siyâsî olayın geliştiği, İtalyanlar tarafından Trablusgarb'a yönelik işgalin başladığı bir dönemde, gazete "Açık Arzuhal" başlıklı yazıdan dolayı, on ay tatil edilir.

21 Nisan 1910 tarihinden itibaren yayımına devam eden *Hikmet* gazetesi bu yazının neşredilmesinden sonra bir sayı daha çıkar ve 21 Eylül 1911 tarihli 75. sayıyla kapanır. Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, önce Kastamonu'ya sürülür, oradan da Bursa'ya nakledilir. (Ekici, 1997: 47-48) Daha sonra tekrar İstanbul'a dönen Ahmed Hilmi, bir yıllık bir aradan sonra 22 Eylül 1912 tarihinde 76. sayıyla *Hikmet* gazetesinin tekrar neşrine başlar ve bu sayıda kapanmayla ilgili bilgi verilir. Aradan geçen bir yıllık bir zamanın kısa değerlendirmesi yapılır, üç bin aboneye ulaşan gazetenin okuyucularına ilgileri için teşekkür edilir. Daha sonra Ahmed Hilmi, hem *Hikmet*'in kapanışını, hem de İslâm âleminin içinde bulunduğu durumu değerlendiren "Enzâr-ı Millete" başlığı altında İslam dünyasının içine düştüğü sıkıntıların ana noktalarını tespit eder.

"Bütün âlem-i İslâm'ın yalnız bir derdi var: Kaht-ı Ricâl!

"Âlem-i İslâm'ın herhangi noktasına bakılsa, hep nazar-ı teessüfe çarpan, rehbersizlik, muktedir adamların fıkhdandır. Lâkin emin olmalı ki, beşeriyet için bundan daha şedîd felaket olamaz. Bir hey'et-i içtimâiyeyi teşkil eden efrâd, ne derece müstaid ve hamiyetli olursa olsun, şu güzel evsâfî hayır ve terakki yoluna imâle edecek rehberler olmazsa, o içtimâiyet de sefalet ve mihnetten kurtulamaz".

"Tarihin en büyük hadiseleri, hep birer ikişer adamın isti'dat ve sevkine göre zuhura gelmiştir. Vâkıan bu hususda muhitinde büyük dahli varsa da, muhit, şahıs olmayınca, bir fikr-i mücerreden ibaret kalır. Muhitin istihzarâtına da bir mecrâ bulan, bir can veren yine eşhasdır." (...)

"İşte bugünkü âlem-i İslâm'ı zebûn ve mahkum eden şey de büyük adamlar yetiştirmemesi, rehbersiz kalmasıdır. Nazarımızı umumiyetten hususiyete çevirecek olursak, zavallı memleketimizin de en elîm derdi, rehbersizlik ve kaht-ı ricâl olduğunu görürüz".

"Evvelce derdimiz bu idi. Şimdi de derdimiz bundan ibarettir. Şu son bir sene zarfında duçâr olduğumuz büyük hasarlar, bi-hasebi't-tahlîl, kaht-ı ricâl belasıdır."

"İdaresi Eflatun'ları şaşırtacak kadar zor olan bu memleketi sekiz on tecrübesiz ve iktidarsız gençlerin cebren idareye kalkışması, ânâsır-ı müslimeyi gücendirmesi, gayr-ı müslimleri hoşnut edememesi nihayet memlekette ihtilaller meydana getirdi. Arnavutluk ayaklandı. Ordu yine inkisama yüz tutmuş olan vatani kurtarmak için müdahale etti. İnhisarcılar bir kabine teşkilinden aciz kalmaları üzerine sükut ettiler. Hiçbir fırkaya mensup olmayan bir hey'et-i vükelâ teşkil edildi. Gayr-i meşru bir surette dağılan meclis tatil olundu. Lâkin bütün bu fecâyî' efkâr-ı şahsiyye ile meşbu olanların insaf ve mürüvvetini celb edecek yerde nifak ve şikâki hod-gayeye götürdü."

“Bu bâbta kimseye henüz söz anlatmak mümkün değil. Herkes hakkın kendi elinde olması iddiasında, bu münazaalar, bu ihtiraslar, bu rezaletler ne vakit bitecek? Burasını kestirmek mümkün değildir. Hâtır-ı pürmelâle Nasreddin Hoca'nın yorganı hikayesi geliyor. Yorganların, vatan izmihlaliyle bitmesi endişesi var.”

Memleketin içinde bulunduğu karışık ortamın temelinde çıkar çatışmasının yattığı, hatta dış kaynaklı güçlerin parmaklarının olduğu açık şekilde dile getirilir. Ancak tüm bu gerçeklerden milletin habersiz olduğu ve söylenenlere inandıklarına işaretler, “Ve hâlâ zavallılar inanıyor! Artık şu hâle karşı ne denilebilir? Yapacak şey, bir duâdan başka ne olabilir? Bin türlü musibetlerin açamadığı gözleri, acaba birkaç kuru nasihat açabilir mi? Doğrusu, her mütefekkir bilâ irâde şu hasbihali söylüyor”:

“Ya dehre gelmeseydim, ya aklım olmasaydı!” (*Hikmet*, nr. 76, s.1-2)

Yazar Kadrosu ve Yayın Politikası:

Hikmet gazetesindeki yazıların Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Filibeli Ahmed Hilmi, Ahmed Hilmi, F.A.H.ve A.H. kısaltma isimlerin yanında müstear isimler de kullanmıştır. Ahmed Hilmi, tasavvufî ve dinî olanlarında Şeyh Hüsnu ve Şeyh Mihrdîn Arûsi, millî ve hamasî olan yazılarda Özdemir takma adını kullanmıştır. Bunun yanında İslâm ve *** rumuzuyla da yazıları bulunmaktadır. Ahmed Hilmi'nin dışında Şerefeddin [Yaltkaya], Ahmed Agayef, Ahmed Hamdi [Akseki], Yunus Nâdi [Abaloğlu], Bursalı Mehmed Tahir, Bursa Mebusu Ömer Fevzi, Müftü Fahreddin, Ali Haydar, Kolçeli Abdülaziz, Süleyman Bahri gibi.

Hikmet gazetesinin başında yer alan “Allah'ın ipine sımsıkı sarılın” mealindeki âyetiyle ilgili olarak “kalbimizin en muallâ köşesinde, sadr-ı mevcudiyetinde, hubb-ı mevâlât kadar mukaddes hurufla yazılmıştır” sözleriyle Filibeli, samimiyetini ortaya koymuştur. (*Hikmet*, nr. 10, s. 1-3) Çünkü “*Hikmet*'in meslek ve maksadı i'tilâ-yı İslâm” olduğunu ifade eder. (*Hikmet*, nr. 48, s.8)

Hikmet gazetesi, kaliteli baskısı, günlük siyâsi olaylardan uzak, topluma ve İslâm âlemine ufuk açıcı, yol gösterici neşriyatıyla kısa sürede büyük bir okuyucu kitlesine ulaşmış ve “İslâm âleminde hüsn-i teveccüh kazanmıştır”. Gazetenin bu yayın çizgisinin yanında, Ahmed Hilmi'nin üslubundaki sâdelik, “fikir ve muhâbesesindeki isabet ve kuvvet” sayesinde çok daha geniş çevrelerde tesirli olmasına vesile olmuştur. (Bursalı, 1333:156)

Filibeli Ahmed Hilmi, toplumun kurtuluşunun “İttihâd-ı İslâm” düşüncesi etrafında birleşmekten geçtiğine inanır ve gazetede de ağırlıklı olarak bu düşünceye

yer verir. Nitekim, bu konuyu şu cümlelerle ifade eder: “ bu muharrir-i nâçizin, emelim gözlerimin bir daha açılmamak üzere kapandığı gün, son göreceği şey, İslâm’ın satvet ve ittihadı olmasıdır” (*Hikmet*, nr. 4, s.8) Bu düşüncelerden dolayıdır ki, İttihad ve Terakki Fırkası’na destek olmalarının sebebinin şahsi bir emel ve menfaatten değil, “şahsiyet-i ma’neviye ve din-i millet hatırı için” olduğunu ifade eder. (*Hikmet*, nr. 65, s.1-2)

Hikmet gazetesinde Osmanlı Devleti’nin geri kalmasının sebepleri üzerinde de duran Ahmed Hilmi, milleti başlıca iki tehlikeye karşı uyarır. İlk tehlike, milletin ilerlemeye karşı çıkması ve zamanın ihtiyaçlarına göre gerekli tedbirleri alamamasıdır. İkinci büyük tehlike ise, kuru bir taklitçiliğe kapılmaktır. (Filibeli, 1997: XV)

Kısaca *Hikmet* gazetesi, düzenli neşir hayatı, kaliteli baskısı, Edebiyat’tan Felsefe’ye, siyâsetten dinî meselelere kadar toplumu ilgilendiren bütün konulara sayfalarında yer vermesinin yanında, İslâm dünyasındaki bütün insanların meselelerine aynı hassasiyetle yaklaşmıştır.

Gazetesinin neşredildiği dönemde “İslâmcılık” düşüncesi etrafında yayın yapan *Sırât-ı Müstakîm* mecmuasının da dış kapağında “va’tesimû bi-hablillahi cemî’an velâ tefarrakû” âyet-i celîlesinin yazılı olması, Ahmed Agayef, Halim Sabit, Ahmed Hamdi Akseki, Alay Müftüsü Fahreddin gibi isimlerin de her iki neşriyatta yazı yazması bu iki, yayın çizgilerinin bir birine yakın olduğunu göstermektedir. (Dayanç, 1997: 297) Nitekim Ahmed Hilmi Bey, “Resâl-i diniyyemiz arasında istikâmet ve ehemmiyet-i münderacâtıyla pek mühim bir mevki tutmuş olan Sırât-ı Müstakîm’i ihvân-ı kiramımıza tavsiye ederiz” sözleriyle de yukarıdaki düşüncelerimizi teyit etmektedir. (*Hikmet*, nr. 7, s.8)

Hikmet gazetesi dönemin siyâsi akımlarından Türkçülüğe uzak kalmamakla beraber İslâmcılık akımının önemli yayın organları arasındadır. (Ülken, 1992: 293)

Gazete olaylara yaklaşımı, edebî ve felsefî konuların yanında sosyal ve siyâsî konulara yer vermesi, onlara çözüm önerileri getirmesi gibi özellikleriyle II. Meşrutiyet sonrasında önemli yayın organları arasındaki yerini almıştır.

***Hikmet* Gazetesinde Balkanlar:**

Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet*’te gazetenin yüklendiği misyon itibariyle sadece Osmanlı’nın sınırlarının ulaştığı yerlerde değil, dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan müslümanların durumuyla ilgili haber ve bilgilere de sayfalarında yer vermiştir. Özellikle gazetenin “Âlem-i İslâm” başlığı altında yer alan

yazılarında Fas, Ümid Burnu, Mısır, Bulgaristan, Kafkasya, Rusya, Afganistan, Türkistan, Hint, Kaşgar, Çin, Buhara, İran, Necef, Kerbela, Afrika gibi ülke, bölge, şehir ve farklı kıtalarda yaşayan müslümanların sorunlarına yer verildiği, hep duyarlı davranıldığı görülür. Ancak kendisi de Balkan topraklarında doğan, bu bölgeden göç etmek zorunda kalan Filibeli'nin yayımladığı *Hikmet* gazetesi sırayla takip edildiği zaman Balkanların nasıl bir siyasî ortam içinde olduğu, Balkan Savaşları'na uzanan süreci izlemek, takip etmek mümkündür.

Hikmet gazetesi genel manada incelendiği zaman Filibeli'nin Balkanlar'da dikkat çektiği üç bölgeden bahsedilebilir. Arnavutluk, Makedonya ve Bulgaristan. Özellikle bu üç bölgede başta Rusya olmak üzere, çeşitli hesapları olan Avrupalı ülkelerin siyasi oyunlarını, oynadıkları roller, özellikle gazetenin her sayısının son sayfasında yayımlanan "Bir Haftalık Vukuat" kısaca "Haftanın Olayları" şeklinde özetlenebilecek bölümlerde sıkça Balkanlardan, Rumeli coğrafyasından bahsedildiği görülür. Filibeli Ahmed, hem kendi adıyla hem müstear isimlerle hem de isimsiz olarak kaleme aldığı, ancak Filibeli'nin uslubu olduğu açıkça anlaşılan, yazılarda bu topraklarda cereyan eden gelişmelerin an be an takip edildiği, halkın uyanık olmasının sağlanmaya çalışıldığı, hatta tetbir alınmaya zorlandığı çok net görülür.

"İcmâl-i Siyasî" başlığı altındaki yazılarda Balkanlar/Rumeli bölgesine ait makalelere yer verilir. Şeyh Mihridîn Arûsi adıyla kaleme aldığı "*Âlem-i İslâm'da Avrupa Siyâseti ve Arnavutluk İğtişâsının Hafâyası*" yazısı da bunlardan birisidir. Yazar bu makalesinde İttihadın milletleri güçlü, tefrikanın ise, zayıflattığı ve hâkimleri esir durumuna getirdiği ifade edilir. İslâm'ın, hükmü altına giren yerlerden sadece hafif bir vergi alınıp ve düşmanlığı terk etmelerini istendiği açıklanarak, Türkler'in Rumeli'de bundan başka bir şey yapmadığı, oraları imar ettikleri, ilim ve irfan götürdükleri, en önemlisi de adâlet götürdüklerine dikkat çekilir. Orada yaşayanların dilleri ve dinlerine dokunulmadığı, ancak gücümüzü kaybettikten sonra sınırlarımız içindeki gayr-i müslimlerin bağımsızlık için çalışmaya başladığı ve herkesin hasta adamın topraklarını paylaşma derdine düştüğü ifade edilir. Avusturtaya'nın Bosna Hersek'i, Bulgaristan da istiklalini kazanmasıyla "Şark-ı Rumeli"yi gasbettiği belirtilir. Osmanlı bu topraklar elden çıkarken "henüz mebde-i inkılabın" başında bulunduğundan bu iki ülkeye ilan-ı harb edecek durumda olmadığı belirtilir. Balkan coğrafyasında, özellikle Makedonya topraklarında kargaşanın, birbiriyle çekişmenin arkasında Avrupa'nın entrikacı çevreleri, Etniki Eteryâ, Avusturya ve İtalya başta olmak üzere diğer ülkeleri buradaki ortamın daha da kötüleşmesi için büyük çaba sarf ederler. Osmanlı'nın Rumeli'nde "muvâzene-i anâsır, temin-i saadet"i sağlamak için Makedonya'da bin zahmet üç beş yüz Müslüman aile iskan ettiği, buna bile tahammülü olmayan fesat çevrelerinin Arnavutları teşvik ederek burada büyük bir iç çatışma çıkardıkları ve insanları birbirine kırdırdıkları

aktarılır. (*Hikmet*, Nr. 6, s. 3, 6-7) Yine Arnavutluk'tan bahseden başka bir yazıda burada ortaya çıkan isyan hareketleri genç ve meşrutiyet hükümeti tarafından fazla kan dökülmeden sulha kavuşturulduğu bilgisi verilir. Bunda Hareket Ordusunun orda bulunması ve mahalli zabıtların insan üstü çalışmalarının büyük etkisi vardır. Ordu bu bölgeden çıkarsa durumun ne olacağı ile ilgili olarak ise, jandarma teşkilatının güçlendirilmesi teklifi yapılır. (*Hikmet*, nr. 18, s.3-4)

Filibeli Ahmed Hilmi Efendi, *Hikmet* gazetesiyile adeta bütün müslümanların eli ayağı, dünyanın her köşesinde yükselen feryada kulak kesilmeyi vazife edinmiş birisi gibidir. Gazetesinde "Hutbelerimiz" başlığı altında zaman zaman müslümanlara, zaman zaman da ulemaya seslenerek sorumluluklarını hatırlatmakta, günün cihat ve müslümanlara yardım etme günü olduğu hatırlatılmaktadır. Altı asırdan beri Müslüman olan Pomakların, garip bırakıldığı, bunun neticesi olarak İslam harflerini bilmedikleri gibi Bulgarca konuşmaya başlamak zorunda kaldıklarına işaret edilir. Bulgarların elinde kalan Pomaklara, Bulgar hükümetinin okullar açtığı ve bu şekilde devam ederse iki nesil sonra dinin bilen kimse kalmayacağı beyan edilir ve bu durumdan Müslüman ulemanın sorumlu olacağı hatırlatılarak irşat vazifelerini yapmaları istenir. (*Hikmet*, nr. 30, s. 3)

Filibeli'nin dönemin siyasi meselelerine bakışı ve bu konularda getirdiği yorumlar, sadece o gün için değil bugünün insanı için de geçerli düsturlar gibidir. Bu dönemde Balkanlarda yoğun bir propaganda yapıldığı, bu propagandaların genellikle yanlış ve yalan haberlere dayandığı belirtilir. Bunlardan birisi de Rumlarla Bulgarlar arasında bir anlaşmanın, itilafın gerçekleştiği propagandasıdır. Rum Patrikhanesi ile Bulgar din adamları arasında itilafın olduğu haberlerinin bir kasıttan kaynaklandığına dikkat çekilerek, Rum ve Bulgarlar arasında her hususta bir zıddiyetin bulunduğu, dolayısıyla dini bir konuda bile olsa bir anlaşma, sulh ortamı varsa bunun kökeninin de siyasî olduğuna işaret edilir. Yazar bu itilaf haberlerinin altında Makedonya'nın yarısının Bulgarlara yarısının Yunanlılara bırakılma düşüncesinin yattığını belirtir. (*Hikmet*, nr. 32, s. 2-3)

Hikmet gazetesinde yazarın doğum yerinin de içinde bulunduğu Bulgaristan'ın siyasî olarak ne kadar hareketli ve gelişmelere gebe bir yer olduğu her vesile ile duyurulmaya çalışılır. Bunda özellikle Bulgar basınının büyük tesiri vardır. Bulgar hükümeti ve basını Makedonya'daki Bulgarların durumunun kötü olduğuyula ilgili her gün yeni bir haber aktarmaktadırlar. Bulgaristan basınına yalan ve iftira üzerine kurulu haber ve propaganda ile Avrupa efkâr-ı umûmiyyesini Osmanlı aleyhine çevirmeye uğraşmakta, bunda da çok defa muvaffak olmaktadır. Balkanlarda silah toplanma meselesinde Müslümanlara yönelik kopartılan yaygaranın neticesinde,

bu kesim silahsız ve müdafaasız bırakıldığını örneği verilir. Osmanlı aydınının Amerika'dan Cin'e hatta kutublarda olup bitenlere ilgi duyduğu halde göz önündeki Bulgaristan'da yaşayan altı yüz bin Müslüman Türk'ün her gün maruz kaldığı zulüm ve vahşete sessiz kalınmasına da tepki duyulur. Bulgaristan'ın kendi içinde her gün gösterdiği "tekamül ve terakki" ile "kuvve-i milliye"lerini güçlendirildiği ve böyle giderse çeyrek asır geçmeden "altı yüz bin kişiden çok kimse kalmayacağı muhakkak" denilir. Bulgaristan'la başta ticaret konuları olmak üzere pek çok antlaşma yapıldığı, ancak Bulgaristan'ın bunların hiçbirisinin yükümlülüklerini yerine getirmedeği vurgulanır.

Filibe Rüştüye Mektebi'nden "İttifak-ı İslâm" cemiyeti azası muallim Mehmet Şükrü Efendi'nin nutkuna da yer verilir. Bu konuşmada temel olarak ilerleme ve medeniyeti yakalamanın eğitimle olacağı yer almıştır. "İttifak-ı İslam" cemiyeti adına bir eğitim merkezinde irad edildiği anlaşılan konuşmada, terakkinin ve kurtuluşun ancak eğitimle gerçekleşeceği şu cümlelerle ifade edilir: "Mekteplerde tedris ve usûl-i talim mükemmel oldukça bilaâhire buradan yetişen ve makamımıza kaim olacak olan ahlak ve efradın gerek iktisad ve gerek istikbalce bizden daha mesud, daha zengin, daha kavi olacağı şüpheden varestedir. Aksi takdirde veyahut bulunduğumuz hal üzere kalması felaket ve nedamettir."

Eğitim muhtevası ve nasıl olması gerektiğiyle ilgili de o günün şartlarında ileri ve modern yöntemler söylenir. Tedrisatın mükemmel surette yapılması gerektiği gibi, çocukların tıpkı ataları gibi kendi el emeği ile hayatlarını devam ettirmeleri noktasında bilginin yanında "ameli dersler" konulması, "sanatları iktisab etmeleri" için uygun ortamlar hazırlanması istenir. (*Hikmet*, nr. 65, s.4-5)

Balkanlardaki siyasî gelişmelerin arkasında Avrupa'yla beraber Rusya vardır. "*Her Devletin Meslek ve Maksadı Rusya*" başlıklı yazıda, Rusya'nın elindeki toprakların büyük bir kısmının Türkler'in olduğu, hatta Bosna-Hersek, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya'nın Osmanlı'nın elinden çıkmasına Rusların sebep olduğu açıklanır. Rusların esas siyâseti, Rus olmayanları Ruslaştırmak, Rusya'da yalnız Ortadoks Hıristiyan mezhebini barındırmak, slav ırkıdan olanları Rus ırkına tabi kılmak ve yalnız Rus dilini hâkim kılmak olduğu belirtilerek, Rus çarlarının da aslen Alman olduğuna dikkat çekilir. (*Hikmet*, nr. 59, s. 3-6)

Balkanlardaki gelişmeleri ve bu coğrafyanın Balkan Savaşına uzanan süreci, gazetenin son sayfasında haftanın olaylarının aktarıldığı, her sayıda yayımlanan, "Bir Haftalık Vukuat" başlıklı bölümden takip etmek mümkündür. Burada aktarılan Balkanlarla ilgili haberler birkaç başlık altında toparlanabilir:

Arnavutluk: Meşrutiyet'in ilanından sonra Arnavutluk tarafına asker sevkiyatı yapılmasına rağmen, bölge bazen sukûnet kavuşuyormuş gibi olursa da karışıklıklar hep vardır. Özellikle bu bölgenin karışmasında ve isyanların çıkmasında Etniki Eterya cemiyetinin büyük rolü vardır. Bu durumdan karlı çıkmak isteyenler de Yunanlılardır. Kuzey Arnavutluk'ta durumunun sakinleşmesinde oraya giden Mahmud Şevket Paşa'nın da büyük tesiri olmuştur. (*Hikmet*, nr.5, s.6.) Arnavutluk'un belli bölgelerinde silah ve cephaneleri toplanır. Ancak buna rağmen burada gösterişler ve isyanlar devam eder.

Girit: Girit meselesi daha önce de bahsedildiği gibi sıkça yer verilen haberlerdendir. Girit yüzünden Tüm Osmanlı'da Yunanlılara karşı bir boykot düzenlendiği, bunun tesirinin de kısa sürede görüldüğü aktarılır. (*Hikmet*, nr. 10, s.8.)

Bulgaristan: Rumeli'de Bulgar ve Rum kiliseleri hakkında kanun düzenlendiği, İstanbul'da neşredilen Rum gazetelerinin hezeyanlar kustuğu, Kosova'da silahların toplandığı, ancak asilerin Bulgaristan'a firar ettiğinden bahsedilir. (*Hikmet*, nr.15, s.8) Osmanlı-Bulgar ilişkilerinde gerginliğin yaşandığı haberlerine devam edilir. Atina ve Sofya'da yayımlanan gazetelerin savaş çığırtkanlığı yapması ve Rusya'nın riyaseti altında Balkan ittifakından sonra, Bulgar-Yunan ittifakının kurulması teklifine,

"Mestanelerin birbirine arz-ı niyazı
Çingenelerin şüpheli imanına benzer."

mısralarıyla karşılık verilir. (*Hikmet*, nr. 18, s. 1-2)

Bulgaristan'dan Rumeli'ye çetelerin geçmeye devam ettiği, Makedonya'dan Bulgaristan'a kaçanların teşvik edildiği, Bulgaristan'ın Osmanlı'ya yakınlaşmaya çalışmasının altında iyi niyetin olmadığı, (*Hikmet*, nr. 20, s. 8) Bulgarlarla-Yunanlıların gizli bir ittifak gerçekleştirdiği, sadrazamın seyahatiyle ilgili çeşitli spekülasyonların yapıldığı haberleri verilir. (*Hikmet*, nr. 21, s.8) Selânik'te başlanan silahların toplanması işine Rumeli'de devam edildiği aktarılır. (*Hikmet*, nr. 24, s.7-8)

Osmanlı hükümetinin Romanya ile itilaf anlaşmasından sonra, Almanya ve Avusturya ile de anlaşma yapacağı, Makedonya'da inzibatların çoğalması üzerine Bulgar ve Rum gazetelerinin saldırıya geçtiği, Selânik'te bir Osmanlı şirketinin kurulduğu, Bulgar ve Karadağ hükümetleri arasında bir ittifakın olduğu, verilen haberler arasındadır. (*Hikmet*, nr. 26, s.8)

Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa'nın Rumeli'ye seyahat edeceği, Bulgar çetelerinin Makedonya'da kan dökmek isteyen gruplarla anlaşığı (*Hikmet*, nr. 41 s.8), Padişahın Rumeli'ye seyahatinin on beş mayıstan sonra başlayacağı, Yunan

hükümetinin boykotun kalkması için Avrupa'ya müracaat ettiği, ancak reddedildiği, (*Hikmet*, nr. 55, s.8) Bulgaristan'ın harbe hazırlandığı haberlerinin yayıldığı bilgileri verilir. (*Hikmet*, nr. 59, s. 8)

Peşte'de Gülbaba türbesinin yanına bir cami inşaatının yapılmasına karar verilmesi, oradaki müslümanları da sevindirmiştir. Rumeli'de bir subayla, birkaç Osmanlı askeri Yunanlılar tarafından şehit edilir. (*Hikmet*, nr. 19, s. 8) Padişahın Pazartesi günü deniz yoluyla Selânik'e hareket ettiği, Karadağ'da asilerin takibine devam edildiği, Bulgarların sınırda mülazım Ziya Bey'i şehit ettikleri haberleri verilir. (*Hikmet*, nr. 60, s. 8)

Sonuç olarak Balkan/Rumeli coğrafyası bu yıllarda kaynayan bir kazan gibidir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra daha da hızlı yayılan fikir akımlarından en çok etkilendiği bölge Balkanlar olmuştur. Bunun tesiriyledir ki sık sık isyanlar, çetecilerin sebebiyet verdiği ölümler, sınırlarda şehit edilen asker haberleri bir büyük savaşın ayak sesleri gibidir. Kimi zaman devletin askerî ve siyasî önemli kişilerinin bu bölgeye seyahatleri bölgenin sakinleşmesine yeterli olmamıştır.

Genelde Osmanlı coğrafyasının özelde ise, Balkan/Rumeli bölgesinin sürekli hareketli olduğu bir dönemde Filibeli Ahmed Hilmi Efendi, hem eserleri, hem de neşrettiği gazeteleri sayesinde bir denge siyaseti gütmeye, Osmanlı sınırları içinde yaşayan insanları bir arada tutmak için de "İttihad-ı İslâm" düşüncesi etrafında birleşmeye davet etmiş, yazılar kaleme almıştır. İşte onun 1910-1912 yılları arasında haftalık olarak 77 sayı neşrettiği ve Balkan Savaşları'nın hemen arifesinde kapanmak zorunda kalan *Hikmet* incelendiği zaman görülecektir ki, ağırlıklı olarak edebiyat, sanat ve kültür dergisi olan *Hikmet* gazetesi, zaman zaman siyasî içerikli yazılarda, zaman zaman da makalelerde ve haftalık vukuat bölümlerinde Balkanlardan sıkça haberlere yer vermiştir. Bu haberler takip edildiği zaman Balkanlarda bir savaşın çıkmasının an meselesi olduğu çok rahat görülebilir.

Filibeli, Osmanlı Rus savaşı sırasında binlerce Balkan Türk'ünün Batı Trakya topraklarından İstanbul'a doğru göç ederken karlı yollarda soğuk ve don yüzünden telef olduğu bir dönemde çile ile başlayan yarım asrı biraz aşan hayatı, yukarıda da belirtildiği gibi tam olarak bilinmeyen bir sebeple 1914 yılında son bulmuştur. Ancak onun ortaya koyduğu eserler, serdettiği fikirler insanlığı aydınlatmaya devam edecektir. İnaniyorum ki genç nesiller tarafından bu büyük düşünce insanımız daha çok okunacak ve tanınacaktır.

KAYNAKLAR

ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMÎ (1991) , *Muhalefetin İflâsı Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, (Sad. Ahmet Eryüksel), Nehir Yayınları, İstanbul.

ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMÎ (1992), *Senûsiler ve Sultan Abdülhamit Asr-ı Hamidî'de Âlem-i İslâm ve Senûsiler*, (Haz. İsmail Cömert), Ses Yayınları, İstanbul.

ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMÎ (1991), *Muhalefetin İflâsı Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, *Hikmet* Matbaa-i İslamiyesi, (1331), 76 s, (Sad. Ahmet Eryüksel), Nehir Yay. İstanbul.

ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMÎ (1914), *Tarih-i İslâm I-II*, *Hikmet* Matbaa-i İslâmiyesi, İstanbul. (*İslâm Tarihi* (Sad. Ziya Nur), 1. baskı, 1974, 2. baskı, İstanbul 1982, XXXVIII+844 s.)

ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMÎ (1979), *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, (Sad. Necip Taylan – Eyüp Onat), Çığır Yayınları, İstanbul.

ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMÎ (1997), *İslamın Esası: (İslami Hakikatlere Dayalı Yeni Akaid İlmi)*, (Sad. A. Bülent Baloğlu – Halife Keskin), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.

ŞEYH MİHRİDİN ARÛSİ (1910), “Âlem-i İslâm'da Avrupa Siyâseti ve Arnavutluk İğtişâşının Hafâyası,” *Hikmet*, nr. 6, s. 3,6-7.

ŞEYH MİHRİDİN ARÛSİ (1910), “*Pomaklar ve Basârabya Müslümanları. Ulemaya Bir Hitap*”, *Hikmet*, nr. 30, s. 3.

“Arnavutluk ve Hicaz Umum Jandarma Kumandanı Paşanın Enzâr-ı Dikkat ve Hamiyyetine”, *Hikmet*, nr. 18, s. 3-4.

AKSEKİLİ, A. H. (1910), “Hakgûyâne Sözler”, *Hikmet*, nr.32'yi müteakip “*Nüsha-i Fevkalâde*”, s.4.

“İcmâl-i Siyâsî: Rum, Bulgar itilafı, *Hikmet*, nr.32, s. 2-3.

YUNUS NADİ (1910), “İcmâl-i Siyâsî: Girit'e Bir Nazar”, *Hikmet*, nr. 4, s.2-4.

BOSNALI A. (Elif) A (Elif), (1910), “Bir Mektup [Erbâb-ı Hamiyete]”, *Hikmet*, nr.18, s.8.

“Şuûn-ı Mühimme: Arnavutluk İğtişâşı”, *Hikmet*, nr. 5, 10 Cemâziyelevvel 328, 2 Mayıs 326, [20] Mayıs 1910, s. 6.

ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMÎ (1910) İcmâl-i Siyâsî: Girit Giderse... Mesuliyeti Yine Bize Râci' Olacaktır, Çünkü: ...", nr. 7, 24 Cemâziyelevvel 328, 20 Mayıs 326, 2 [3] Haziran [1910], s. 1-2.

ÖZDEMİR (1910), "Dertleşme! Türk Kardeşlerime", *Hikmet*, nr. 10, 16 Cemâziyelevvel [âhir] 328, 10 Haziran 1326, 23 [25] Haziran 1910, s. 5-6.

"İcmâl-i Siyâsî: Boykotaj Ne Vakit Kalkar?", *Hikmet*, nr. 11, 23 Cemâziyelâhir 328, 17 Haziran 1326, 29 Haziran [2 Temmuz] 1910, s. 2-3.

"Matbuât: Yunan Gazeteleri, Fransız ve İngiliz Matbuâtı", *Hikmet* nr. 12, 30 Cemâziyelâhir 328, 24 Haziran 1326, 7 [9] Temmuz 1910, s. 7-8.

ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMÎ, "İcmâl-i Siyâsî: Millet Fedakar, Ordumuz Hazır, Nusretullah Bizimidir", *Hikmet*, nr. 18, 13 Şaban 328, 5 Ağustos 1326, 18 [20] Ağustos 1910, s. 1-2.

"İctimâiyât: Arzû-yı Muhal Değil, Fakat Tedbir ve Teenni Lazım", *Hikmet*, nr. 19, 20 Şaban 328, 12 Ağustos 1326, 18 [27] Ağustos 1910, s. 3-5.

"Mebâhis-i Müfide: Her Devletin Meslek ve Maksadı Rusya", *Hikmet*, nr. 59, 4 Cemâziyelâhir 329, 19 Mayıs 327, [2 Haziran 1911], s. 3-6.

ÖZDEMİR, "Düş, nr. 45[den sonraki "nüsha-i fevkalâde"]", *Hikmet*, nr. 68, 8 Şaban 329, 21 Temmuz 327, [4 Ağustos 1911], s. 3.

AHMED RAĞIB, "Bulgaristan Evkâfi Hakkında: Sadr-ı Âzam Paşa Hazretleri'nden Bir İstizâh, *Hikmet*, nr. 12, 30 Cemâziyelâhir 328, 24 Haziran 1326, 7 [9] Temmuz 1910, s. 2-3.

"İcmâl-i Siyâsî: Yunanlılar Giritlileri Galeyan Ediyormuş! Ya Osmanlılar?", *Hikmet*, nr. 12, 30 Cemâziyelâhir 328, 24 Haziran 1326, 7 [9] Temmuz 1910, s. 3-4.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi," İcmâl-i Siyâsî: Guspudin Takef'in Bir Temennisi!", *Hikmet*, nr. 19, 20 Şaban 328, 12 Ağustos 1326, 18 [27] Ağustos 1910, s. 1-2.

"Musâhabe: Bulgaristan Dostumuz ve Sevgili Donanmamız", *Hikmet*, nr. 21, 4 Ramazan 328, 26 Ağustos 1326 [1326], [9] Eylül 1910, s. 7.

"Siyâsîyyât-ı Umûmiyye: Almanya, İngiltere, Fransa, Fas, Bulgaristan'da Mitingler", *Hikmet*, nr. 58, 26 Cemâziyelevvel 329, 12 Mayıs 327, [25 Mayıs 1911], s.5.

"Mebâhis-i Müfid: Her Devletin Meslek ve Maksadı Rusya", *Hikmet*, nr. 59, 4 Cemâziyelâhir 329, 19 Mayıs 327, [2 Haziran 1911], s. 3-6.

AYDIN, Ö. (2001), "Filibeli Ahmet Hilmi'nin Din Anlayışı", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 4, İstanbul, s. 69-107.

BOLAY, S. H. (1966), *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, İstanbul.

BURSALI MEHMED TAHİR (1333), "Hilmi Bey, Şehbenderzâde Ahmet Hilmi Bey", *Osmanlı Müellifleri II*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, s.156-157.

ÇELEBİ, İ – YILMAZER Z. (1999), *Osmanlıdan Cumhuriyet'e İslâm Düşüncesinde Arayışlar I*, Rağbet Yay. İstanbul.

ÇETİN, A. (1998); *Hikmet, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XVII, İstanbul, s. 520-521.

DAYANÇ, M. (1997), *Sırât-ı Müstakîm Dergisindeki Dil, Edebiyat ve Sosyal Kavramların Sistematik İncelenmesi* (Yayımlanmamış doktora tezi, 1997, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul.

DUMAN, H. (1986), *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu*, İstanbul.

EKİCİ, M. Z. (1997), *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, Hayatı ve Eserleri* (Yayımlanmamış doktora tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul.

ERSOY, N. (2003), *XIX. Yüzyılda Filibe Şehri (1839-1876)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

FİLİBELİ AHMED HİLMİ (2005), *Hikmet Yazıları*, İnsan Yayınları, (Hazırlayan: Ahmet Koçak), (2. bs. 2009), İstanbul.

GÜNDÜZ, O. (1993), *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema II*, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Erzurum.

HANİOĞLU, Ş. (1985), "Baticılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi (TCTA) V*, İletişim Yay. İstanbul, s.1383-1388.

KARA, İ. (1994), *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul.

KARA, İ. (1997), *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, Kitabevi Yay. 3. bs. İstanbul.

KARA, İ. (1999), "Ahmed Hilmi (Şehbenderzâde Filibeli)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi I*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, s.130 –131.

KARA, İ. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslâmcılık Tartışması”, *TCTA V*, İletişim Yay. İstanbul, s. 1405-1420.

KIEL, M. (1996), “Filibe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XIII, İstanbul, s.79-82.

ÖZERVARLI, M.S. (2010), “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, “Fikirleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIII, İstanbul, s. 425-427.

TANSEL, F. A. (1981), “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’nin Özdemir Mahlasıyla Yayımladığı Türklük-İslâm Birliği Mefkûresini Müdafaa Ettiği Şiirleri”, *TDA*, S.12, ss. 149-171.

TEPEKAYA, A. (2006), “Filibeli Ahmet Hilmi’nin *Hikmet* Dergisini Yayınlamasındaki Amacı”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 8, Çorum.

UÇMAN, A. (2010), “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIII, İstanbul, s. 424-425.

ULUDAĞ, Z. (1994), “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’nin Eğitime Bakışı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 9, Samsun, s.233-245.

ULUDAĞ, Z. (1996), *Şehbenderzâde Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, Akçağ Yay. Ankara.

ÜLKEN, H. Z. (1992), *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul.

VARLIK, B. (1985),“Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, *TCTA I*, İletişim Yay. İstanbul, s.112-125.